

МОВА І НАЦІЯ

УДК 811.161.2'27.001.361

ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ЇЇ МОВНИЙ КОМПОНЕНТ У НЕОДНОМОВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ : УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Ярослав Радевич-Винницький

*Національний науково-дослідний інститут українознавства
вул. Ісаакяна, 18, Київ, Україна
radwin@ukr.net*

Розглянуто особливості і мовний компонент ідентичності індивіда та спільноти, української етнічної і української політичної нації, вияви та причини аберацій в українській мовній ідентичності, можливості її регенерації. Автор вважає, що мовна ідентичність – величина, здатна до трансформації.

Ключові слова: ідентичність, індивід, етнічна і соціальна спільноти, мовна ідентичність, аберації в ідентичності, регенерація ідентичності.

Завдання статті – проаналізувати індивідуальну і спільнотну ідентичність та її мовний компонент з метою встановити їхні особливості в українському суспільстві, з'ясувати вияви і причини аберацій в ідентичності, перспективи та шляхи її регенерації. Ці та низка інших дотичних до теми проблем в україністиці досліджено недостатньо або ж зовсім не були предметом дослідження.

1. Ідентичність як проблема лінгвонаціології

Ідентифікація (латин. *identificare* – ототожнювати; пізньолатин. *identifico* – ототожнюю), тобто ототожнення індивіда або спільноти самими собою (самоідентифікація) чи іншими індивідами або спільнотами, відбувається за різними ознаками – територіальними, соціальними, расовими, етнічними, статевими (гендерними), психофізіологічними, віковими тощо. Через ідентифікацію передаються і засвоюються еталони та стереотипи етносоціальної поведінки, норми, вартості, традиції, формується етносоціально зумовлене світосприйняття. Результатом процесу ідентифікації є особистісна (індивідуальна) чи спільнотна (властива стратумові, субетносові, етносові, нації тощо), справжня чи уявна, позитивна чи негативна та інша *ідентичність* (латин. *identicus* – однаковий, тотожний) – *(само)тотожність (тожсамість, самість)* людини або спільноти, віднесеність (належність) їх до певної категорії, типу, різновиду. Є континентальна (європейська, американська, азійська), расова, громадянська (державна), соціальна (стратумна), етнічна, субетнічна (бойківська, мазурська, швабська) й інші спільнотні ідентичності. Ідентичність – феномен синтетично-інтегральний: вона охоплює сукупність прикмет зовнішнього (матеріального) і внутрішнього (духовного) характеру, що є її частковими виявами. Люди ідентифікують самі себе або ж їх ідентифікують інші здебільшого не за однією, а за кількома ознаками. Так, гад'є (ромська назва для всіх не ромів) вирізняють ромів за циганським способом життя, соціальною поведінкою, зовнішнім виглядом, мовою, танцями тощо.

Серед ідентифікувальних і диференціювальних ознак ідентичності важливе місце посідає мова. Вона має двоїсту – матеріально-ідеальну – природу і пов'язана з

іншими, і внутрішніми, і зовнішніми, ознаками ідентичності. Водночас мова є індивідуально-соціальним явищем: без неї не існує ні окрема людина, ні будь-яка спільнота людей. Мова часто слугує єдиною прикметою для ідентифікації, є ніби ключем до інших ознак чи й заміщає їх. Фраза *Говори – і я тебе побачу* є особливо значущою в ситуації неодномовності, зокрема в сучасній Україні з її непаритетною двомовністю.

Зазначене дає підстави для виокремлення, гносеологічної автономізації поняття *мовної ідентичності* індивіда і спільноти. Мовна ідентичність має екзистенційне значення для українського суспільства та для українських середовищ за межами України, тому потребує докладного вивчення, національно-екзистенціального осмислення й адекватної українознавчої інтерпретації. Її потрібно досліджувати комплексно в аспектах: *соціолінгвістичному* (мовна особистість як член спільноти; соціально зумовлена мовленнєва поведінка) з виокремленням *лінгвополітичного* (вплив на мовну особистість і спільноту політики держави, політичної ситуації в Україні й інших країнах), *психолінгвістичному* (у центрі уваги носій мови, його мовна самосвідомість та психологічно зумовлена мовленнєва поведінка), *етнолінгвістичному* (мовна особистість як член етноспільноти), власне *лінгвістичному* («мовне господарство» спільноти, мовна компетенція та мовлення індивіда і спільноти, рівень культури мовлення) та *педагогічному* (шляхи, засоби, методи формування мовної ідентичності).

2. Особистісна і спільнотна ідентичність

Особистісна (індивідуальна) ідентичність вивчена ґрунтовніше, ніж спільнотна. Визначають її як властивість індивіда бути самим собою у змінних соціальних ситуаціях. Ідеться про тотожність (*identity*), наступність та самоусвідомлення індивіда як особистості, що має спільні риси з іншими індивідами і водночас відрізняється від них. Її різновидами є *психофізіологічна* (єдність та наступність фізіологічних і психічних процесів та властивостей людини в її розвитку), *соціальна* (переживання й усвідомлення своєї належності до певних спільнот), *дифузна*, або *розмита* (стан невизначеності – індивід ще не зробив вибору), *неоплачена* (прийнята без складного і тривалого самоаналізу, під зовнішнім впливом, за певним стандартом), *відкладена*, або *відтермінована* (вибір відкладено «на потім»), *досягнута* (особа вже знайшла себе і самореалізується), *неадекватна* (хибно вибрана) ідентичність. Розрізняють також Я-ідентичність, особисту, соціальну ідентичність (І. Гоффман), вертикальну (особистісну) і горизонтальну (соціальну) ідентичність (Ю. Габермас), що трактуються як аспекти єдиного цілого, як полюси біполярного континууму (Х. Теджфел, Дж. Тернер). Кризи ідентичності трактують як неунікнення, а тому нормальне явище в розвитку особи (Е. Еріксон). Усе зазначене стосується окремої людини, але так чи так пов'язане з буттям спільноти, до якої людина належить. Майже всі характеристики ідентичності індивіда можуть бути екстрапольовані на спільноту, зокрема націю, що є «колективним індивідом», «збірною особистістю».

У добу глобалізації з її розмиванням та знеціненням традиційних етнонаціональних вартостей, атомізацією суспільств *спільнотна ідентичність* відсувається на другий план. Поширюється думка, що етнічна ідентичність, з якою пов'язана мовна ідентичність, закорінена в традицію, а тому істотно відрізняється від інших форм ідентичності, які орієнтовані на сучасність або майбутнє (Ж. Девос). Справді, обґрунтовано говорити про *етнічну ідентичність* індивіда «як результат емоційно-когнітивного процесу усвідомлення етнічної належності, ототожнення індивідом себе з членами свого етносу і відокремлення від інших етносів» [1] можна тільки спираючись

на самоназву, історичну пам'ять, ментальність, національний характер, культуру й інші особливості етноспільноти, до якої належить чи вважає себе належним індивід. Проте «народ хоче бути не лише ситим, а й вічним» (Ч. Айтматов), тому всі ці особливості мають і вектор у майбутнє. Що ж до мови, то єдино вона надає суспільно суцільному перспективу вічності. Жива мова, будучи «спадком поколінь», водночас є «вічно повторюваними зусиллями духу зробити артикульований звук вираженням думки» (В. Гумбольдт), і завдяки цьому «мова, яка прагне охопити життя у всій його повноті, перетинає кордони вічності» (М. Гайдеггер).

3. Етнічна ідентичність

Людство поділене на етноси, відмінності між якими сформувалися внаслідок пристосування людського роду до умов життя – географічних, ландшафтних, природно-кліматичних та ін. Етнічне структурування світу, постійно трансформуючись, збереглося до наших днів й існуватиме ще довго, а може, й завжди. Історично найвищою формою етносу є етнологія – «велика родина» людей, об'єднаних територією проживання, походженням, історичною долею, культурою й цивілізацією, мовою, ментальністю, національним характером. Це становить ґрунт для (само)ідентифікації людей, лежить в основі їхньої етнічної ідентичності – усвідомлення своєї тотожності з етнічною спільнотою, значущості членства в ній, небайдужого ставлення до неї, як до своєї, рідної. У цих процесах мові належить особливе місце, оскільки вона найбільш відчутно маніфестує етнічну належність людини і є етніцифікуючою ознакою. Суспільна свідомість здебільшого ототожнює мову і народ, і це почалося не в нову добу, до початку XVIII ст., як дехто вважає, а було відоме ще в давні часи – старослов'янське слово *>зыкъ* означає не лише мову, а й народ: *Съ нами Богъ, разумѣйте, >зыци*.

Абсолютно гомогенних за походженням етнологій немає: кожна з них містить у собі генетично різні складники, які з часом інтегрувалися, консолідувалися, виробивши спільні риси та відчуття спільності, що знаходить своє завершення в національній ідеї – прагненні мати, а маючи, зберегти свою державу, яка – єдино – забезпечує етнології *повноту життя*, голос у світовому ансамблі народів, вагомий внесок у культуру й цивілізацію світу, збереження ідентичності та перспектив на майбутнє. Тому «в передбачуваному майбутньому національна ідентичність та націоналізм і далі, ймовірно, становитимуть могутню і все більшу силу» [2: 9].

Між етнічною ідентичністю та *етніцизмом* – етнічною належністю за походженням, не завжди є відповідність, оскільки етніцизм має *об'єктивну*, а ідентичність – *суб'єктивну* природу і може «конструюватися» індивідом або ж «приписуватися» йому іншими людьми, що часто спостерігалось в Україні в минулому і спостерігається нині. Москвофіли у другій половині XIX – на початку XX ст. були переконані, що вони «истинные русские», оскільки, на їхню думку, «русский народ» проживає «от Ужграда до Кремля» чи й до Камчатки. Правда, з часом у багатьох із них наставало просвітління, і вони поверталися до українства [3]. Повертаються до українства подібні «русские» та їхні нащадки і в наші дні.

Етнічна ідентичність складається з двох компонентів: 1) *когнітивного* (знання про свій етнос, його прикмети, історію, стосунки з іншими етносами тощо – самопізнання є передумовою і компонентом ідентифікації та знання про інші етноси, насамперед ті, з якими етнос у той чи той спосіб контактує), і 2) *емоційно-аксіологічного* (ставлення до свого етносу та своєї належності до нього, бажання зробити свій внесок у його поступ, відданість йому, солідарність з одноплемінниками, образа за його приниження тощо). Оскільки ідентичність є синтезом етніцифікуючих та

етнодиференціювальних ознак, то індивід по-різному оцінює ознаки і першого, і другого розряду: скажімо, він позитивно ставиться до історії свого народу, але негативно до його сучасності, або навпаки. Між окремими прикметами ідентичності людини чи спільноти іноді немає гомогенної відповідності. Свого часу І. Франко називав деяких діячів української культури з Наддніпрянщини *gente Ukraini, natione Russi*, що, очевидно, було аналогом до відомої в Галичині категорії *gente Rutheni, natione Poloni*. Невідповідність між складниками ідентичності і роздвоєність самотождності людини (етносу, субетносу, стратуму) поширена в неоднотнічних суспільствах, у багатонаціональних державах, де немає і не може бути повної рівноправності між етносами, позаяк один із них – державоутворювальний (панівний, титульний), а його влада, право, мова, культура посідають вищі, домінантні позиції в суспільстві.

У добу І. Франка, до і після неї відбувалося спольщення й помосковщення українців. Чия влада, того й мова, а відтак і майже все інше, що руйнує національну ідентичність підлеглого народу і робить його представників належними до іншої національності. Нині теоретики «русскоязычия» України силкуються довести, що українці Півдня і Сходу нашої країни ближчі за ментальністю, культурою, соціальною поведінкою до росіян, ніж до українців Центру і Заходу. Такі думки можна почути і від окремих представників творчої еліти України. Ще інші, начитавшись С. Гантингтона, пишуть про цивілізаційний розлом в Україні. Деякі відмінності, і не тільки мовні, між східними і західними українцями є. Для порівняння: на ліквідацію «розлому» між Західною і Східною Німеччиною за 20 років витрачено понад трильйон доларів, проте німецькі «осі» («східняки») все ще ментально не такі, як «весі» («західняки»), хоч на сході підросійський режим тривав тільки 45 років, функціонувала спільна з рештою Німеччини мова і НДР як «вітрина» соцтабору мала найвищий у ньому рівень життя.

Не слід цілковито ототожнювати окрему прикмету ідентичності з цілою, інтегральною, ідентичністю, як це, зосібна, робив Ф. Енгельс, який, кепкуючи з чеха Ф. Палацького, називав його німцем, що видає себе за чеського патріота, але навіть не знає чеської мови. У певних історичних умовах етнічна ідентичність пов'язана не так із використанням мови конкретними людьми, як з її символічною роллю в процесах формування почуття спорідненості зі спільнотою, до якої генетично і/або духовно ці люди себе відносять. Тому чимало російськомовних українців, знаючи причини своєї російськомовності, називають рідною українську мову і прагнуть, щоб їхні діти вивчали її. Аж ніяк не всі т. зв. «люди русскої культури» вважають себе «русскими людьми», а ті літератори, що називають своєю вітчизною чужу мову, як О. Мандельштам – російську, М. Бубер – німецьку, С. Лем – польську, – ідентифікують себе з людьми, для яких ця мова і вітчизна є рідними. З огляду на все це можливість повернення зросійщеного грецького, татарського, єврейського, українського та іншого населення України до рідних мов не виглядає соціально і психічно нерозв'язальною проблемою. Російськомовні українці живуть в одній державі й одній країні, в однакових соціальних умовах з українськомовними, чують мову предків, отримують відомості про українську культуру, звичаї, історію. Це породжує ідентифікаційно доцентрові процеси. Соціологічне дослідження в Дніпропетровську засвідчило, що понад 50% мешканців міста висловлюються за викладання українською мовою, 75% вважають, що з українською мовою їхнім дітям буде легше пробитися в житті, і лише 4% обстоюють українську мову з патріотичних міркувань. Отож ставлення до мови мотивоване передусім соціальними чинниками. Це усвідомлюють і ті сили, які виступають проти реукраїнізації мовно зросійщених українців. Ілюстрацією

можуть слугувати заходи в галузі освіти і мовної політики нової влади у 2010 р. Реукраїнізація повільно, але таки відбувається в Україні, і це є однією з причин намагання прихильників «русскоязычия» України оголосити російську другою державною або ж офіційною мовою, а останніми роками – скористатися з цією ж метою «Європейською хартією регіональних або міноритарних мов» (в офіційному перекладі – «мов меншин»), спрямованою, однак, на захист мов, яким загрожує зникнення, а не мов, які загрожують існуванню інших мов. А саме такою в Україні була і є російська.

Аби говорити про зміну ідентичності людини, а що більше – етносу чи його територіальної або соціальної складової, варто підходити до цієї проблеми різноаспектно – з'ясувати причини і механізми цієї зміни, її глибину та можливість/неможливість повернення до «рідного дому», до своєї спільноти зі зміною умов життя в суспільстві. Добровільно можуть змінювати свою ідентичність окремі особи, як змінюють колір шкіри деякі афроамериканці чи свою стать транссексуали. Проте цього добровільно не роблять цілі спільноти, зокрема нації. До того ж на ґрунті протидії зарозам національній ідентичності виникає націоналізм. Говоримо про націоналізм захисний, демократичний, толерантний (живи сам і дай жити іншим), а не агресивний, експансивний, який зчаста набуває рис шовінізму. Коли автори найпопулярнішої в сучасному світі педагогічної книжки «Революція в навчанні» називають культурний націоналізм одним із 16 головних напрямів, що формують майбутнє [4: 34, 75], то йдеться аж ніяк не про націоналізм на кшталт того, який у Польській, Російській, Угорській, Румунській державах душив українство, через що не всі українці і нині, в умовах незалежності, позбулися рис, прищеплених поневолювачами.

Як і в часи М. Грушевського, в нашому етносі, крім українців, свідомих своєї національної ідентичності, є байдужі до неї «хохли» з ідентичністю *дифузною* та вороже налаштовані до неї «малороси» з ідентичністю *неадекватною*. У галицькому сеймі перед випадом проти українців спольщені діячі говорили *Ja też jestem rusinem, ale...* Так само нинішні малороси кажуть: *Я тоже украинец, но...* або: *Я не гірше за вас знаю українську мову, но буду розговаривать на русском языке*. А один сановник УПЦ МП висловився: *Я тілом українець, а душа у меня русская*. Це вияв *гіпоідентичності* чи, по-іншому, *біетнічної* (маргінальної) ідентичності, що здебільшого є етапом на шляху до зміни етнічності – переходу до моноетнічної ідентичності, але вже не предківської, а прибраної. Відбувається втрата вертикальної співвіднесеності зі своїм МІ і набуття горизонтальної співвіднесеності з іншим МІ. Таким людям властиве почуття історичної чи психоісторичної відокремленості, розриву наступності з традиційними засадами і вартостями (Р. Д. Ліфтон). Засади і вартості народу, з якого вийшла така людина, вона заміняє чужими, часом витримуючи паузу, щоб з'ясувати, наскільки доцільно це робити (*відкладена*, або *відтермінована*, ідентичність). «Короткотермінова ментальність» (З. Бауман), яка поширена в Україні, пов'язана з *короткотерміною* ідентичністю, що впадає у вічі серед українського політикуму. З переходом політика в іншу партію йому доводиться міняти своє ставлення до української історії, мови, культури тощо та реалізувати це нове ставлення в політичних вчинках, у соціальній та мовленнєвій поведінці, що особливо помітно в діяльності політиків, які перейшли з проукраїнських партій до проросійських.

Навіть насильно накидуваний – і усвідомлюваний як насильний – стиль поведінки з часом стає звичним: «маска приростає до обличчя», і її важко або й неможливо скинути. Явища дифузної та неадекватної ідентичності трапляються в будь-якому суспільстві, але дуже поширені вони в неодноетнічних країнах. Підлеглий народ, народ, що перебуває в політично, економічно, культурно, демографічно

гіршому становищі, відчуває на собі тиск панівного народу за всім спектром етно-ідентифікувальних та етнодиференціювальних прикмет останнього. Це позначається і на характері ідентичності, і на ставленні до своєї та чужої ідентичності. Подібне спостерігаємо також в умовах дисперсного й анклавного проживання в іноетнічному оточенні.

Істотним щодо вибору ідентичності і ставлення до неї є те, що собою являє і народ з вищим статусом, і народ із нижчим статусом – який у кожного з них менталітет, національний характер, рівень культури, історичні традиції, досвід взаємин з іншими народами тощо. Знана письменниця і вчена О. Пахльовська розповідає про свою доньку Славу-Франческу, яка має не лише два імені, а й подвійну ідентичність: «В Україні здається, що вона більше схожа на італійку, для італійців вона – скоріше, слов'янка. Але це, власне, і є приклад європейської ідентичності: коли не одна ідентичність існує за рахунок чи супроти іншої, як це часто буває в українсько-російських біномах, а дві ідентичності взаємно доповнюються. Зі свого дитинства я пам'ятаю, як у дитячому садку діти били мене під столом ногами, – щоб і не видно, і дошкульно, суто радянська ментальність уже в чотири-п'ять років! – за те, що я розмовляла українською. А малу Славу в Італії скрізь просили: скажи, а як буде українською те чи інше слово, або – ой, яке в тебе гарне незвичне ім'я. Тому Слава не змушена вибирати одну з ідентичностей, а навпаки, завдяки їхній комбінації має в собі вільне й переконливе почуття власне європейської ідентичності» [5; 6].

4. Громадянська (політична) ідентичність

Громадянська, як і етнічна, ідентичність – ознака надіндивідуальної свідомості. Це значуще для індивіда усвідомлення своєї належності до спільноти громадян певної держави. Цей вид ідентичності істотно відрізняється від ідентичності етнічної (етнонаціональної).

Є два шляхи творення націй, які ми назвали французьким та італійським [6: 45–55]. Перший веде згори вниз – від держави до нації, другий – знизу вгору – від народу до нації (і держави). Відповідно до французького шляху націєтворення та історичного досвіду Франції, уже третє століття існує поняття і термін *політична нація* як спільнота всіх громадян держави, незалежно від їхнього етнічного походження. Італійським же шляхом твориться *етнічна нація*, яка, будучи історичною трансформацією народності, і надалі є кровно-мовною спільнотою, «великою родиною», що об'єднує етнічно споріднених людей. У деяких державах політична й етнічна нації цілковито збігаються. Скажімо, громадяни Японії – це тільки етнічні японці.

Українська нація формувалася італійським шляхом. Довготривала бездержавність українського народу призвела до запізнення з націєтворенням, особливо з державотворенням, і, відповідно, до ще й нині остаточно не усталеної національної ідентичності. Не забудьмо і про цілеспрямований денаціоналізаційний тиск на українців із використанням методів лінгвоциду, етноциду і навіть геноциду (в організованих голодоморах вигинули мільйони природних носіїв українськості – селян). Одним із засобів утримання України у складі Росії-СРСР було масове виселення українців з України і заселення її росіянами та ін. Тільки численність українців та розчленованість України між різними державами вберегла їх від цілковитої асиміляції і в перспективі дала можливість відродити свою державність. Але не всі сусіди відмовилися від наміру інкорпорувати ту чи ту частину української території або й цілу Україну.

У XX ст. в цивілізованому світі відбулися великі зміни у сфері свідомості: нині тут важлива свобода вибору і відкритість до нового досвіду, потреба постійного

самооновлення. «Радянське суспільство і культура протягом багатьох років орієнтувалися не на оновлення і зміни, а на підтримку стабільності, порядку і наступності. Всяка новація здавалася підозрілою і потенційно небезпечною, саме слово «модернізм» було лайливим. <...>. Ця атмосфера була згубною для індивідуальної ініціативи і творчості, але люди звикли до такого стилю життя. Розпад Радянського Союзу і суперечності становлення ринкової економіки викликали в країні гостру кризу ідентичності, питання «Хто ми?» та «Куди йдемо?» стали нагальними. Коли на Заході труднощі ідентифікації зумовлені плюралізмом та індивідуалізацією, то в Росії криза ідентичності – передусім наслідок розпаду звичного соціуму, що залишив у свідомості багатьох людей велику порожнечу» [7]. Нині Росія вибудовує євразійську і водночас слов'янсько-православну цивілізацію, що суперечить одне одному: азійські народи Росії не є ні слов'янами, ні православними християнами. Тут прихована імперська ідея, яку свого часу викрив чех К. Гавлічек-Боровський: Росія оголошує все російське слов'янським, аби потім оголосити все слов'янське російським. Це не оновлення ідентичності, а повернення до минулого з елементами великодержавності та сталінщини. Пасеїстичний, ретроградний курс – на відтворення, а не на розвиток – не може мати майбутнього. Проте туди тягнуть і Україну.

Українцям властивий індивідуалізм, Україна належить до європейського, а не євразійського континууму. Однак у Росії-СРСР вона не могла бути інакшою, ніж вимагалось від неї. Нині у складі населення України є 17,3% етнічних росіян, з яких близько половини не народилося в Україні. Передусім вони та інші російськомовні громадяни України різного етнічного походження забезпечили 2010 р. перемогу свого кандидата на президентських виборах. Нова влада, обіцяючи ті ж таки стабільність і процвітання у майбутньому, реанімує російсько-радянську інтерпретацію історії з її міфами, накидає російську мову, літературу, москвоцентричність (І. Лосев), намагається мовно, культурно, духовно ізолювати Україну від Європи та зблизити з Росією. А «що ближче будуть Росія і Україна, то більше буде Росії і менше України» (А. Стріляний). Це добре знають і ті, що проголошують росіян України «государствообразующей нацией» і «поки що» не вимагають державного (офіційного) статусу російської мови, але механізмами пропонованого ними нового закону про мови намагаються цілковито витіснити українську мову з державного і публічного вжитку.

Зафіксований у Конституції України термін «народ України» є семантично тотожним відповідником терміна «українська політична нація». Ядром і основною (державоутворювальною, титульною) частиною української політичної нації є українська етнічна нація, точніше ті дві третини української етнонації, які є громадянами Української держави. Всі громадяни України належать до української політичної нації і, безвідносно до їхньої етнічної належності, є *політичними українцями*. Політична українськість – об'єктивний компонент їхньої громадянської ідентичності, що, зокрема, засвідчує мова держави. Відповідно, українці – громадяни інших країн є політичними американцями, бразильцями, молдаванами та ін., які володіють мовами своїх держав, будучи водночас етнічними українцями – завдяки, насамперед, мові предків.

Європейська традиція ототожнює державу, націю (політичну) і мову, яка є мовою загального й обов'язкового навчання, офіційною мовою держави і виражає її єдність [8: 5]. Такі засади обстоюють не лише, скажімо, мононаціональні Італія чи Швеція, а й полінаціональні Франція та Іспанія. І євразійська Російська Федерація. В Україні ж упродовж усього її незалежного існування не припиняються намагання

підірвати державні позиції української мови, оголосити якщо не державною, то офіційною (функціонально це те саме) російську мову, а тепер, ґрунтуючись на свавільно тлумаченій «Європейській хартії регіональних або міноритарних мов», – регіональною у низці областей України з тим, щоб створити плацдарм, вільний від державної мови, й остаточно витіснити її з України. Російська Федерація не визнає Хартії, але вимагає її імплементації на користь «русского мира» в Україні.

5. Мовна ідентичність

Оскільки буття індивіда і спільноти неможливе без мови, то вона неодмінно входить до ідентифікувальних та диференціювальних ознак їхньої ідентичності. До того ж мова «стягає» на себе інші ознаки ідентичності: менталітет, історичну пам'ять, етносоціальні вартості, норми, стереотипи, релігію (конфесію), міфи, знання про цивілізацію і культуру спільноти тощо. Вони пов'язані з мовою як із 1) скарбницею, завдяки якій вони зберігаються, 2) каналом, яким вони доходять до члена спільноти, 3) знаряддям упорядкування їх у свідомості. Без мови неможливе ідентифікаційне самоусвідомлення людини, свідомість загалом, отже, і прогрес людського роду. Всі інформаційні революції в історії людства (Д. Робертсон): 1) поява мови, 2) поява письма, 3) винахід друку, 4) винайдення електрозв'язку, радіо, телебачення, 5) винайдення комп'ютера, – безпосередньо стосуються мови.

За теорією символічного інтеракціонізму, особистісна ідентичність у «вертикальному вимірі» пов'язує історію життя індивіда, а соціальна в «горизонтальному вимірі» забезпечує людині можливість виконувати вимоги рольових систем, до яких вона належить у суспільстві. Зрозуміло, що особистісна, а тим паче соціальна ідентичність без мови не зможе ні сформуватися, ні існувати, ні трансформуватися. Те саме можна сказати і щодо ідентичності «колективного індивіда» – спільноти.

Людина як істота суспільна наділена інстинктом належності до спільноти і поза спільнотою не може ні стати, ні бути людиною. Будь-яка соціальна спільнота є водночас спільнотою *комунікативною* (community of communication), яка пов'язана семіотично: має свої символи, системи знаків, із яких найуніверсальнішою, отже, і найважливішою є мова. Без цього неможливе буття спільноти як цілісного соціального організму. Мова забезпечує ідентичність нації у просторі і часі – її *тяглість* (наступність, спадковість, неперервність). Як каже К. Дейч, нація – це комунікативна спільнота, що існує в теперішньому часі, який триває вічно. Завдяки мові відбувається (само)ототожнення людей за спільними ознаками в певному діахронічно-синхронічному МІ (свої, наші) та сильніше чи слабкіше протиставлення їх іншим МІ (не своїм, не нашим) [9: 13–21]. Коротко, мова виконує націєтворчу функцію. Соціалізація, перетворення біологічних істот на соціальні, відбувається засобами конкретної мови та в її атмосфері. Саме мова надає людині етносоціальних ознак члена мовно-національної спільноти. Мова найбільш повно віддзеркалює розум, дух і душу спільноти та її світ. Вислів «межі мого світу окреслюються межами моєї мови» (Л. Вітгенштайн) стосується не лише окремого індивіда, а й спільноти як колективного індивіда. Слоган «межі російського світу визначаються межами російської мови» в Росії трактують ледь не як формулу національної ідеї. Як бачимо, особливість спільнотної ідентичності є і *міфологічність* (У. Г. Солдатова).

Мова – активна сила, яка бере участь у творенні світу спільноти, розширює його межі, втягує в нього індивідів, стратуми, субетноси тощо з інших спільнот, проникає в чужі світи або й руйнує їх, прирощуючи етнічну субстанцію своїх носіїв. Без участі мови неможливе формування чи то етнічних, чи то політичних націй, їхне повнокровне життя, поступ, утвердження у світовому співтоваристві, а поневолені,

деформовані, окрадені народи без неї не зможуть відродитися, регенеруватися, повернути собі свою справжню історію, реставрувати ментальність, національний характер, віднайти свої ідеали й орієнтири. Тому явище і поняття *мовної ідентичності* є важливим компонентом етнічної і/або громадянської ідентичності.

Мовний складник ідентичності не всюди має однаковий статус. Перед громадянами моноетнічних держав (Італія, Корея, Чехія, Швеція, Японія та ін.) мовне питання не стоїть, і ніхто не замислюється чи доцільно, живучи у своїй країні, «триматися» рідної чи переходити на іншу мову, не чує образ на адресу рідної мови тощо. Тут уживання рідної мови настільки ж природне, як здатність дихати чи ходити. Люди чітко розрізняють рідну мову і мови чужі (іноземні), однозначно усвідомлюючи їхню роль, значення та функції.

Інакша ситуація у країнах поліетнічних, де мовні проблеми завжди належать до актуальних, суспільно дражливих та спричиняють дискусії, міжетнічні тертя і навіть збройні конфлікти. Досить пригадати події в Канаді, де на референдумі не вистачило 0,5% голосів, щоб від цієї країни відкололася і стала самостійною державою франкофонна провінція Квебек, або ж нинішню Бельгію, яка через дві мови постійно балансує на межі розпаду.

Україна-Русь, втративши незалежність, постійно відчувала загрозу своїй ідентичності через намагання держав, до яких більшими чи меншими частинами вона належала, знищити українську мову (винятки – становище української мови у Великому Князівстві Литовському (XIV–XVI ст.) та в Австро-Угорській імперії (1772–1918), особливо у другій половині XIX – на початку XX ст.). І нині колізій, пов'язаних з українськомовністю, зі ставленням до української мови в Україні і в країнах, де залишилися частини української етнічної території (Росія, Румунія, Польща, Словаччина, Білорусь та ін.), незліченна кількість.

Уже згадувані *хохли*, які ставляться до рідної мови індиферентно, розмовляють здебільшого суржиком, хоч більш-менш знають літературну мову, та *малороси*, які в більшості принципово розмовляють російською і до української, навіть с'як-так знаючи її, ставляться негативно, – це різні ступені витіснення українськості з українців. У нормальних умовах, коли народ вільний і має повноту національного життя, таких явищ не буває, в усякому разі вони не виходять за межі статистично поодиноких. Криза мовної ідентичності на зразок тієї, яку переживають українці, що переселилися із сіл і містечок до великих зросійщених міст, невідома полякам, угорцям, шведам, японцям та іншим вільним народам у їхніх країнах. Деформована мовна ідентичність, сумніви у своїй етнічності, почуття приреченості щодо неї, ворожість до етнічної та її атрибутів, особливо до мови, – породження несвободи, національного гніту, цілеспрямованої політики етноциду.

До складу російськомовного населення України, крім росіян, входить значна частина мовно асимільованих українців та інших етнічних груп. Російську мову в Україні визнали рідною 14,8% етнічних українців, 15,6% поляків, 58,7% татар, 62,5% білорусів, 83% євреїв, 88,5% греків [10: 17]. 12% російськомовних громадян України українською мовою не володіють. Усе це не «історично склалося», а є наслідком великодержавно-шовіністичної політики у вигляді царського «выравнивания народностей», сталінського «злиття мов», суловської «гармонійної двомовності» з двома рідними мовами і «благодотворним впливом» мови «старшого брата». Невживання української мови, негативне ставлення до неї ставить під сумнів не лише характер ідентичності таких людей, але і їхню належність до української політичної нації –

громадян держави Україна. Адже володіння мовою *своєї* держави належить до основних кваліфікаційних рис її громадянина (У. Аммон).

Однак ні мовна ситуація в країні, ні мовна ідентичність не є незмінними. Ідентичність у наш час, на відміну від Середньовіччя, є не ригідний, а змінний феномен, «проект, що розвивається» (Е. Гідденс), здатний до трансформації і в негативному, і в позитивному напрямку. Це поширюється і на мовну складову ідентичності, на ставлення до мов та їх використання. Трансформації відбуваються, насамперед, під впливом зовнішніх умов. З незалежненням України багато російськомовних почали переходити на українську мову, гадаючи, що нова влада провадитиме такий курс щодо російської і російськомовних, як перед тим радянська влада щодо української й українськомовних. Але, побачивши, що влада не домагається послідовного впровадження і дотримання навіть половинчастого радянського (1989) Закону про мови, російськомовні політики, громадські діячі, працівники ЗМІ та інші представники «подавляючого меньшинства» (вислів білоруського письменника Я. Бриля) перейшли в контрнатуп, приховуючи українофобські домагання розмовами про права людини та вигадане витіснення російської мови. Навального розмаху ці домагання і практичні дії в галузі законодавства, освіти, судо- і справочинства, ЗМІ почали набирати у 2010 р. з метою ліквідувати скромні досягнення в утвердженні конституційної державності української мови. Вивчення української мови згортається, двомовність відверто кваліфікується не як *співвикористання* мов, тобто вживання державної української і своєї етнопонаціональної (російської, татарської, грецької і т. д.), а як *співіснування* мов – ви собі говоріть, що і як хочете, а ми говоритимемо російською, і вам теж доведеться нею говорити, бо російська мова тут регіональна, згідно з «Європейською хартією регіональних або міноритарних мов». Це означає повернення до мовної ситуації радянських часів і не може не впливати на ідентичність громадян України, належних до української політичної нації, провадить до розколу суспільства за мовною ознакою.

Мовна й освітня політика держави має здійснюватися у двох напрямках: 1) посилення *громадянської* консолідації етнічних груп у складі народу України, які «мають розвиватися в загальному правовому та мовно-культурному полі національно-державних систем» [11: 27]; 2) підтримки існування і розвитку мов *усіх* цих складових, а передовсім справді *міноритарних* мов (караїмської, айсорської, урумської та ін.), які без державних преференцій не можуть існувати, а також тих, які в СРСР були об'єктами лінгвоциду: української, кримськотатарської, грецької, іврити тощо.

Divided linguistic allegiance (А. Мартине) – «розділена мовна вірність (відданість)» для національних меншин в українських реаліях мала б означати можливість для повновартісного засвоєння 1) *своєї* державної мови і 2) мови *свого* етносу (етнічної групи) та вірність (відданість) *обом* цим мовам, а не заміну їх обох російською мовою, як це було в Росії-СРСР і за інерцією існує в незалежній Україні. Ця розділена вірність двом мовам не заперечує можливості для вивчення і використання інших мов, зокрема російської. Однак не замість мови *своєї* держави чи мови *своєї* етнічної групи, які для громадян України мали б бути поза конкуренцією. Саме в такому річищі варто формувати мовну ідентичність в Україні, що цілком відповідатиме стандартам цивілізованого світу та рекомендаціям групи вчених з Австрії, Англії й України [12: 332–339].

Мовна, як і інші види ідентичності, має *когнітивний* та *емоційно-оцінний* аспекти. У нормальних умовах природним є *позитивне* ставлення до рідної мови, ви-

сока оцінка її властивостей, виражальних можливостей, стилістичної виразності, естетичних прикмет. Негативна оцінка своєї мови характерна для підлеглих народів і недомінантних етнічних груп. Вона є наслідком неадекватного трактування їхніх мов з боку влади та домінуючого етносу, а також зіставлення мов та їх уживання не на користь мов недомінантних, «нижчих». Це породжує почуття маргіальності, меншовартості, обмеженості, сорому за свою мову, яке впливає на мовний компонент ідентичності і на ідентичність індивіда (спільноти) загалом. Інколи відбуваються і трансформації в напрямку *гіперідентичності*, яка виявляється, зокрема, в *мовному фанатизмі*.

Аби позитивно ставитися до мови, треба належно знати її структуру, виражальні можливості, історію тощо. Але люди часто керуються не знаннями, а стереотипними оцінками, накиданими владою, панівним народом, шовіністично чи нігілістично налаштованими вченими, працівниками ЗМІ, чужою церквою. У російських і російськомовних середовищах не віднині побутують такі дифамаційні характеристики української мови, як *мужицкий, колхозный, курдупельный, телячий язык*. Відомі й епітети з «політичною» семантикою – *петлюровский* та *бандеровский язык*. Російськомовні ЗМІ поширюють облудні твердження, що українська мова виникла аж у XVII ст., що це російська мова, зіпсована польським гнітом, що вона непридатна до науки, військової справи, спорту, рок-музики – міфологічність властива не лише самоідентифікації, а й ідентифікації інших осіб, народів, їхніх мов, культур, звичаїв. Лунають заклики на кшталт: «Національно мислячі російські люди зобов'язані задля майбуття російського народу в жодному вигляді не визнавати прав на існування за державою «Україна», «українським народом», «українською мовою». Історія не знає ні того, ні другого, ні третього – їх немає. Це – фетиші, створені ідеологією наших ворогів» [13: 22]. Так формується мовний фанатизм і *негативна ідентичність*, яка ґрунтується на самоутвердженні від протилежного, на запереченні чужого чи того, що індивід вважає чужим. Вона властива багатьом росіянам України й іноетнічним російськомовним, особливо малоросам, що як «кандидати на росіян» (В. Жаботинський) демонструють свою любов до російської мови шляхом дифамації української – достатньо послухати або почитати пасквілянта Бузини чи войовничого анальфа-бета секретаря Донецької міськради Левченка.

До 30-х рр. XX ст., коли існував клас селянства, мовній ідентичності українців великої загрози не було – щільний зв'язок із землею, віковічні традиції, спосіб життя, фольклор тощо оберігали українську ідентичність, попри всі русифікаційні (полонізаційні, румунізаційні, чехізаційні) потуги. Навіть більше – 1906 р. О. Русов констатував, що в Херсонській губернії німецькі колоністи говорять здебільшого по-українськи, переселені за часів «мертвих душ» Гоголя кріпаки з московських губерній з прізвищами Живоглядів, Зернов і т. п. «тепер звать себе українцями, теж серби з часів аракчєєвських військових осель розмовляють тепер тільки по-українськи. За даними перепису 1897 р., багато татар, жидів, вірменів у чималій мірі асимілюються з українцями» [14: 33].

Нині ситуація інакша. Клас селянства «розкуркуленням», депортаціями, голодоморами, колгоспним кріпацтвом, соціалістичною індустріалізацією фактично зруйнований, а масова свідомість міського населення, зануреного в російсько-радянську культуру й цивілізацію, і надалі живе в неукраїнській концептосфері, маніфестованій російською мовою. Україна не має нормального українськомовного інформаційного

простору, а ті його елементи, що закладаються у свідомість дітей у школі, через домінування російськомовного інфопростору не знаходять належного розвитку поза нею і після неї. *Мімесис* як засіб формування мовної ідентичності – це «властивість, що набувається радше навчанням, ніж натхненням» (А. Тойнбі), тому зрозуміло, навіщо нинішня влада позбавляє українців можливості навчатися української мови у школі, виші, аспірантурі, у суспільстві.

Однак мовна ідентичність, як й інші компоненти ідентичності людини та спільноти, – явище змінне, здатне до розвитку й регенерації. Нинішні аберації в українській ідентичності та намагання їх поглибити і закріпити не слід сприймати як вирок. Якщо й не гадають позбуватися своєї мовної, отже, й етнонаціональної ідентичності менш численні народи Європи: чехи, хорвати, шведи, фіни, данці, ісландці та ін., – то цього не зробить і 50-мільйонна українська нація, яка вже відчула смак свободи і ціну національної гідності.

1. <http://slovari.yandex.ru/~книги/Энциклопедия%20социологии/Идентичность%20этническая>.
2. *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність / Е. Д. Сміт ; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
3. *Бажанський І.* Як то я з кацапа став Русином-Українцем / І. Бажанський // Русини а Москалі. – Чернівці : Вид-во т-ва «Руска Рада», 1911. – 112 с.
4. *Драйден Г., Вос Д.* Революція в навчанні / Г. Драйден, Д. Вос ; пер. з англ. М. Олійник. – Львів : Літопис, 2005. – 542 с.
5. *Тисячна Н.* Європейська парадигма України / Н. Тисячна // День. – 2010. – 17–18 верес. – № 167–168. – С. 1, 6.
6. *Радевич-Винницький Я.* Україна: від мови до нації / Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич : Вид. фірма «Відродження», 1997. – 360 с.
7. *Кон І.* Ідентичність [Електронний ресурс] / І. Кон. – Режим доступу: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/psihologiya_i_pedagogika/IDENTICHNOST.html.
8. *Сигуан І., Маккі У. Ф.* Образование и двуязычие : пер. с фр. / І. Сигуан, У. Ф. Маккі. – М. : Педагогика, 1990. – 184 с.
9. *Радевич-Винницький Я.* Україна від мови до нації.
10. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Доступно з: <http://www.ukrstat.gov.ua/Perepis/PidsPer.html>.
11. *Кононенко П., Кононенко Т.* Освіта ХХІ століття: філософія родинності / О. Кононенко, Т. Кононенко. – К. : АртЕк, 2001. – 240 с.
12. Мовна політика та мовна ситуація в Україні : аналіз і рекомендації / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – К. : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. – 363 с.
13. *Смолин М. Б.* Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет / М. Б. Смолин // Украинский сепаратизм в России. История национального раскола : сборник / вступ. ст. и ком. М. Б. Смолина ; оформление М. Ю. Зайцева. – М. : Москва, 1998. – С. 5–22.
14. *Мицюк О.* Винародовлення селянства на еміграції / О. Мицюк // Літературно-науковий вістник. – 1928. – Річник XXVII, т. ХСVII, кн. X. – С. 147–162.

**IDENTITY AND ITS LINGUISTIC COMPONENT
IN HETEROGENEOUS SOCIETY : UKRAINIAN REALITY**

Yaroslav Radevych-Vynnytskyi

*National Scientific Research Institute of Ukrainian Studies
radwin@ukr.net*

The article discusses peculiar features and linguistic component of a person and community, Ukrainian ethnical and political nation, manifestations and causes of aberrations in Ukrainian language identity as well as possible ways of its regeneration. The author believes that language identity is a variable capable of transforming.

Key words: identity, individual, ethnical and social communities, language identity, aberration in identity, identity regeneration.

**ИДЕНТИЧНОСТЬ И ЕЕ ЯЗЫКОВОЙ КОМПОНЕНТ
В НЕОДНОЯЗЫЧНОМ ОБЩЕСТВЕ : УКРАИНСКИЕ РЕАЛИИ**

Ярослав Радевич-Винницкий

*Национальный научно-исследовательский институт украиноведения
radwin@ukr.net*

Рассмотрены особенности и языковой компонент идентичности индивида и общества, украинской этнической и украинской политической нации, проявления и причины aberrаций в украинской языковой идентичности, возможности ее регенерации. Автор считает, что языковая идентичность – величина, способная к трансформации.

Ключевые слова: идентичность, индивид, этническая и социальная общности, языковая идентичность, aberrации в идентичности, регенерация идентичности.

Стаття надійшла до редколегії 22.06.2010

Прийнята до друку 17.09.2010